

Pudessan ils Rumantschs utilizar dapli la democrazia directa?

Ina dieta cun var diesch referats

CUN ANDREAS GLASER HA DISCURRÌ
CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ Il titel tuna empermettent. Sut l'ensaina «La lingua rumantscha e la democrazia directa» organischa il Center per democrazia Aarau (ZDA) l'avrigl a Cuira in entir di cun referats e discussiuns. A la testa da l'occurrenta stat Andreas Glaser, professer da dretg e manader da perscrutaziun al ZDA.

Vus essas creschì si en Germania e discurreis sursilvan. Pertege avais Vus emprendì rumantsch?

Andreas Glaser: Entras far vacanzas en il Grischun sun jau vegnì en contact cun il rumantsch. La lingua m'ha immediat plaschì. Quai è stà durant mia uffanza e giuventetgna. Inscuras hai jau prendì la chaschun d'emprender il linguatg e damai che nus essan adina puspè turnads en la regiun hai jau pudì tgirar quai.

Nua avais Vus fatg vacanzas?

En Surselva. Per exempel a Sagogn.

Vus discurreis sursilvan senza accent. Tgi è stà Voss scolast?

Jau n'hai betg gi in scolast. Igl è sa da cun discurre cun la gliעד u cun tadlar Radio Rumantsch. Jau hai era legi cudeschs e La Quotidiana.

Savais Vus anc in auter idiom?

Jau discuro in zichel vallader. Chapir chapesch jau tuts idioms.

Il ZDA organischa a Cuira ina dieta davart «La lingua rumantscha e la democrazia directa». Tge intent ha la dieta?

Suenter ch'ils conflicts pervi dal rumantsch grischun èn sa chalmads in pau èsi l'intent da guardar ord differents vistas scientificas – dal dretg, da la linguistica u da la sociologia – ensemen cun ils acturs principals, nua che nus stain. Nus lain far ina revista, prender si il stan actual e sviluppar forsà strategias per mantegnair quest equilibr.

Vus scrivais en l'invit che conflicts han strapatschà ils ultims onns la Rumantschia. Manegiais Vus a priori il rumantsch grischun en scola?

Dapi l'atun lavura Andreas Glaser sco professer da dretg a Turig. Avant ha el vivi en Germania. El discurre sursilvan ed in pau vallader.

Quai è sa chapesch ina dumonda principala che ha prendì in'entschatta in pau disgraziada entras il conclus da spargn en il cussegl grond. Ma i na va betg mo per il rumantsch grischun en scola. I va per exempel era per fusiuns da vischnancas che fan or da vischnancas monolinguas tuttenina vischnancas bilinguas sco a Glion u Ulvra. In ulteriur punct èn dumondas da scola a Cuira u da la scolina a Glion, nua che aspects finanziais sa mussan magari sco pli impurtants che la promoziun linguistica. En sazez sa tracta gea da decisiuns ch'èn vegnidas prendidas democraticamain. Il problem è dentant ch'ina maiorità – che na posseda betg ina identitad culturala che fiss definida cleramain – decida davart dumondas dal rumantsch.

Giavischais Vus dapli demorazia directa per la Rumantschia?

Gea, en sazez è dapli democrazia directa adina bun. La dumonda è dentant sin tge level ch'ins duai decider dumondas da lingua.

Vus essas professer per dretg statal. Tge pussaivladads dessi per dapli democrazia directa en Rumantschia?

Quai è ina greva dumonda. En sazez èn las vischnancas il meglier level per decider dumondas linguistics. Pertege il chantun Grischun ha trais linguas e dif-

ferentas regiuns. Ils idioms n'èn betg dapertut en la medema situaziun. Uschia èsi meglier sche las decisiuns crodan en las vischnancas.

I dat dentant in viriveri sche mintga vischnanca sa decida per in auter model pertutgant la lingua amministrativa u la lingua da scola.

Gea, il chantun sto en mintga cas sustegnair las vischnancas. El na duai betg sfurzair ellas. El duai promover las vischnancas cun mesiras che custan en cumparegliazion cun autras mesiras relativamain pauc. I sa tracta sa chapescha d'ina dumonda fitg spinusa. Ma il chantun po era decider da dar ina giada ina contribuiziun per sulettamain ina gruppa, per exempel per ina scoletta rumantscha a Domat u a Glion u per ina singula persuna d'instruiziun. Talas mesiras parzialas gidassan bler dapli ch'in sforz giuridic.

La basa legala na sto tenor Vus pia betg vegnir bajegiada ora?

Sin level chantunal bain: Il chantun stuess daventar pli activ cun mesiras concretas. El na duess betg pajar contribuiziuns sin tuttas varts sco da bugnar flurs cun la bugnera. Pertege talas contribuiziuns na san ins betg nua ch'ellas fineschan. Il chantun duess sviluppar strategias e cunzunt dir: La scola e la scoletta èn il principal. Gist las canortas

d'uffants prueschan en tut l'Europa. Talas stentas stuess il chantun sustegnair – cunzunt sin basa da sia incumbensa costituziunala. I fiss propi impurtant da finanziair scolettas rumantschas.

Ditg sec: Vus lais che las vischnancas decidan ed il chantun paja?

Igl è cler ch'i sto dar in equilibr. Ma il problem resta: La maiorità en il Grischun discurre tudestg ed i dat ina minorità rumantscha. I sto perquai dar in cumpromiss envers las vischnancas nua ch'ins discurre rumantsch.

Vus scrivais er en l'invit a la dieta che las proceduras giuridicas da l'ultim temp bajan gidà pauc. Ina cuntertesa: Ils Rumantschs han fin uss battì memia pauc per lur dretgs avant dretgira. Il tribunal federal n'ha anc mai fatg ina sentenza che pertutga ils dretgs da basa dals Rumantschs.

Gliez è vair. La decisiun dal tribunal federal da questa stad è stada mo ina dumonda laterala davart la reintroduziun da l'idiom en ina scola d'in vitg.

Sentenzias propi impurtantas davart il rumantsch n'ha il tribunal federal a Losanna mai prendi.

Il tribunal federal betg. Ma il tribunal administrativ dal Grischun ha decidi davart il return tar l'idiom en Val Müstair. Perquai è la situaziun giuridica en sazez clera. Las partidas n'han gea betg tratg vinavant il cas al tribunal federal.

Sco giurist avais vus cumpareglia la costituziun svizra e la costituziun da la Germania pertutgant disposiziuns davart la durabilitad ecologica. Co statti sch'ins cumpareglia las duas costituziuns areguard disposiziuns da lingua e da minoritads?

La costituziun da la Germania quessa simplamain davart las minoritads linguistics existents. Ils Danais ed ils Sorbs en Germania possedan sulettamain en las terras federativas tscherts dretgs costituziunals. La costituziun svizra renconuscha perencunter explicitamain er il rumantsch sco linguatg naziunal e per part uffizial. Quai fiss en sazez ina basa eccellente per ina promoziun anc pli activa dal rumantsch en tcherts secturs sensibels.

Mintgin po vegnir a la dieta a Cuira

Mintgin po fa part da la dieta che vegn organisada dal Center per democrazia Aarau (ZDA). I n'è betg necessari da s'annunziar. L'occurrenta ha lieu ils 11 d'avrigl en l'auditori da la Banca Chantunala Grischuna a Cuira. Ella cumenza a las 09.30 e dura fin las 17.15. Il titel da la dieta: «La lingua rumantscha e la democrazia directa – sfidas e perspectives per la Rumantschia». Il program detaglià cuntogna quatter accents cun experts che refereschan mintgamai 15 minutas. Andreas Glaser e Corsin Bisaz dal ZDA modereschon las discussiuns suenter mintga accent.

09.30–11.00: Status actual dal rumantsch

– La situaziun costituziunala, Andreas Glaser, professer per dretg

– La rolla dal chantun, Martin Jäger, cusseglier guvernativ

– Il sustegn da la confederaziun, David Vitali

11.15–12.15: Context social e giuridic

– Cundiziuns sociolinguistics, Matthias Grünert, redatur dal DRG

– Rumantschia sco part d'in stadi democratic, Giovanni Biaggini, professer da dretg

14.00–15.30: Politica, scola e medias

La Lia e la represchentanza politica, Duri Bezzola, president da la Lia.

– Il rumantsch en scola, Johannes Flury, rector Scol'auta pedagogica

– La SSR.R sco accompagnament d'ina lingua sin puntg da mort, Oscar Knapp, cusseglier administrativ SSR

15.45–17.15: Perspectives d'ina instituziunalisaziun

– Il stadi dals Rumantschs, Thomas Burri, giurist

– La legitimitad per prender decisiuns, Corsin Bisaz, politolog e giurist

– Represchentanativad ed autonomia culturala en autras minoritads, Romedi Arquint, anteriur president da la Lia

Co vulan ils giuvens segirar l'AVS?

Promover il dialog tranter giuven e vegl

■ (anr/ld) Ier han giuvens exponents da las trais grondas partidas burgaisas preschentà a Berna lur posiziun per la revisiun da l'Assicuranza per vegls e survivents (AVS). Els refusan in augment da la taglia sin la plivalur. Per segirar l'AVS a lunga vista propona il cussegl federal en ses concept «Refurma da la prevenziun per la vegliadetgna 2020» tranter auter d'augmentar la taglia sin la plivalur en in emprim pass per in procent e – sche necessari – pli tard per 2 procent. Cun far diever d'ina finanziaziun sur la taglia sin la plivalur contribueschian tut ils consums a l'AVS, è l'argument dal cussegl federal.

Ils giuvens (giuvnas n'èn betg stadas

preschentats!) da las trais grondas partidas burgaisas: pcd, pld e pps, pretendan da desister d'in termin da vegliadetgna e proponan d'adattar la vegliadetgna da renta a l'augment da l'aspettativa da vita. Da princip vulan ils giuvens nagina finanziaziun da l'AVS cun augmentar la taglia sin la plivalur. Qua datti dentant tranter las partidas diversas opticas.

Nizzegiar il potenzial da lavur

En sias ponderaziuns fan ils giuvens burgais attent che tar la refurma da l'AVS na sa tractia quai betg mo da chattar in cumpromiss tranter la dretga e la sanestra. Necessary saja er in cumpromiss tranter giuven e vegl.

Ils giuvens burgais sajan pronts da prestar lur part, pretendan dentant ina golvaziun tranter las generaziuns. Il concept dal cussegl federal na procura betg per ina vaira solidaritad tranter las generaziuns, crititgeschan ils giuvens. Els vulan bain mantegnair las prestaziuns actualas da las obras socialas, els refusan dentant tut augment da las prestaziuns. La vegliadetgna da renta duai vegnir flexibilisada e fixada tenor criteris demografics e respectar la realitad che la gliעד vegn adina pli veglia. Concret vulan ils giuvens burgais in augment da la vegliadetgna da renta per tuts. Ils giuvens vulan plinavant promover l'idea da laschar lavur

rar la gliעד aschi ditg sco quai ch'ins po e vul qua tras nizzegiar meglier il potenzial da lavur avant maun.

Ils fatgs

Ils fatgs demusan cler la necessitad da prender ad uras las mesiras indispensablas e da desister d'aspects politics. L'onn da l'introduziun da l'AVS, 1948, finanziaivan 6,5 lavurers ina renta, l'onn 2007 be pli 3,7 e l'onn 2035 vegnia quai ad esser be pli 2,1 lavurers. Fin l'onn 2030 vegnia l'aspettativa da vita – che vegn calculada oz sin 82,5 per ils umens ed 86,4 per las dunnas – a s'augmentar tar ils umens sin 84,8 onns e per la dunnas sin 88,9 onns. Senza ina adattaziun dal

sistem vegnia il deficit da l'AVS a crescer sin 5,6 fin 11,7 milliardas francs.

Ils giuvens pretendan er ina reduziun da la tariffa da conversiun per las cassas da pensiun. Quella saja actualmain cun 6% memia auta en vista a la malsegrezza sin il sector da la bursa. Plinavant saja necessari d'excluder las pussaivladads da retrair parts da la renta anticipadamain. Per segirar la pensiun a lunga vista duai er vegnir prolungà il temp da contribuiziun. Questas posiziuns duain promover il dialog tranter las generaziuns e na sajan sapientivamain betg vegnidas coordinadas cun las partidas-mamma, han divers giuvens sincerà.